

ՄՐՐԿԻ ՍՈՒՐԲԸ*)

XXII

Լուսինը մայր մտաւ, երկիրը կորաւ խաւարի մէջ, հեռու ձորերից լսուող կասկածելի ձայներն ու որոտը լռեցին, բայց Ասօն դեռ շարունակում էր վազել հետ-հետ դաշտերի, արտերի, ձորերի միջով: Երկու անգամ նա կորցրեց ճանապարհը, երկու անգամ դուրս եկաւ Զինգետի առաջ, մնաց մտամոլոր, լայն շունչ առաւ և ապա կրկին վազեց դէպի խաչքարի բլուրը: Զայներն այնտեղից էին լսում:

Այդ ձայները... մի գերագոյն վայրկենում՝ զարհու-րելի տագնապի մէջ մռնչացող զայրոյթներ լինէին կ'ասես, որոնք ամենքը միասին խաւարի գրկում եղբայրա-ցած գալարուեցին, փաթաթուեցին իրար վրէժինդիր օձերի պէս և մեռան՝ սոսկումը փռելով իրանց շուրջը:

Ո՞վ կարող էր ասել, թէ ի՞նչ էին ասում նրանք, այն խորհրդաւոր ձայները, անիծում էին, թէ՛ արտասու-ում, օգնութիւն աղաղակում, թէ՛ քրքջում դիւային ծիծաղով, բայց Ասօն թւում էր, թէ նրանք ամենքն իրան կանչեցին բարձր-բարձր և մեռան անպատաս-խան:

Եւ Ասօն վազում էր անհանգիստ, սիրտը լի անո-

*) Յեն «Մուրճ» № 7:

րոշ սարսափով, հոգին տագնապով բռնուած. նա ըզգում էր, որ այս խաւարն իջաւ և մի բան ծածկեց, մի անդառնալի բան, մի ոճիր, և ինքը գուցէ էլ ոչինչ, ոչինչ չի կարող անել սոսկալի իրականութեան հանդէպ։

«Ուշացայ, ուշացայ, և նրանք սոված էին, միմեջում էր նա. յոգնած ու սոված, էլ ինչ կարող էին անել... ուշացայ...»

Բլրի ստորոտում նա մի վայրկեան կանգ առաւ. ուղիղ իր հանդէպ մարդիկ էին դալիս և խօսում էին բարձրաձայն։ Նա յետ քաշուեց ու ծածկուեց մի քարի յետև։ Եկողը մի հոգի էր, մի ստուեր, որ արագութեամբ ցած էր իջնում բլրից, խօսում էր ինքն իրան՝ ձեռքերն սպառնազին շարժելով։

— Դէ հիմայ հանգստացիր, Նաւճ, ասում էր խորհրդաւոր ձայնը. ուխտդ ընդունելի եղաւ, մեռար ձուկ կոտորելով, մինչև ուխտաւորներն եկան, եկան ու նրան էլ բերին. Շողերը թող դինջանայ, նշանածն էլ գնաց. հասաւ։

Ապա նա քրքջում էր բարձրաձայն, մի վայրկեան լռում, կրկին շարունակում։

— Ազատուի... չի ազատուի, ոչ ոք չ'ազատուեց, դէ հանգստացիր, Նաւճ։

Կիսախելագար, վրէժխնդիր Նաւճն սարսափելի իրականութիւնն էր պատմում խաւարին և հրճում դիւային քրքիջով, որ ուխտաւորները ջարդուել են, և որ Ասօն էլ նրանց հետ զոհ էր գնացել։ Ուրեմն էլ ոչինչ չը կար փրկելու, ոչինչ չը կար անելու. միակ բանը, որ դեռ հնարաւոր էր, չափազանց օղորմելի, չնչին էր. Ասօն կարող էր արգելել այդ քինոտ հրճուանքը, կարող էր թոյն խառնել կիսախելագար Նաւճի երջանկութեանը, մի ձայն, մի խօսք, կենդանութեան մի նշան։ Բայց ինչ օգուտ, ինչ օգուտ. թող հրճուի. խելագարի՝ հըրճուանք. գուցէ և նա իրաւունք ունի, վշտացած ծնողի իրաւունքը սահմանել դժուար է, երբ գերեզմանը ծածկում է նրա վերջին յոյսը, փշրում է նրա սիրտը։

Նաւօն մի յուսահատ, մի դառնացած, վրէժխնդիր ծնող էր, որ իր թափած արցունքի փոխարէն արցունք ու արիւն էր պահանջում:

— Երթամ, երթամ կանգնեմ կտրին, շարունակեց Նաւօն, հերթկից կանչեմ, «Նունուֆար խաթուն, պըրժաւ, պըրժաւ, հաւասար ենք, քո ծուին էլ մարաւ սե, սե՛ էլ Ասօն չը կայ»...

Ասօն ցնցուեց. մայրը... այս խելագարը չի խընայի նրան:

— Ասօն կենդանի է, Նաւօ, Նունուֆարի ծուխը չի մարել, ասաց նա՝ դուրս ցատկելով քարի յետեւից:

Նաւօն սարսափից յետ-յետ քաշուեց, կանգ առաւ մի վայրեկան, ապա կարծես ուշքի եկած՝ բացադանչեց ահագին ձայնով.

— Փախար, փախար, կտրիչ Ասօ, ասաց ու քրքջալով կորաւ խաւարի մէջ:

Վշտացած երիտասարդն իր տեղում քարացած՝ նայում էր խուսափող ստուերի յետեւից, ապա առաջ շարժուեց այժմ աւելի վհատուած, աւելի անյոյս:

Խաչքարի լեռը ցլուում էր նրա առաջ իր սե, առնորոշ զանգուածով մի խորհրդաւոր, ահագին հրէշի նման, որ նստել է մի սարսափելի գաղտնիքի վրայ, նրստել է ու լռել: Ասօն այժմ բարձրանում էր դանդաղութեամբ. լերան խուլ լռութիւնը հասկանում էր, խառաւրի ծածկած գաղտնիքը գիտէր:

Լեռնալանջի կէսին հասած՝ նա կրկին կանգ առաւ և լսողութիւնը սրեց: Իրանից քիչ հեռու նա սլարդ ու որոշ կերպով լսում էր մի տնքոց: Ասօն քայլերը փութացրեց ոտների տակ նայելով, տնքոցն աւելի սաստկացաւ, նրա սիրտը ճմլուեց ցաւից: Իր ոտների տակ ընկած՝ մէկը գալարուում, մռնչում էր ցաւից: Ասօն կրնացաւ, նայում էր:

— Ո՞վ ես:

Վիրաւորը պատասխանի փոխարէն տնքում էր. Ասօն երկու ձեռքով բռնեց բարձրացրեց նրա գլուխը:

—Ո՞վ ես, կրկնեց նա իր հարցը։

—Մէկը... որ պէտք է... մեռնէր և որ... մեռնում է... թող ինձ...

—Գսպէ ամի... դժւ այստեղ, այս վիճակում...

Ծերունին ցնցուեց, փորձում էր բարձրանալ, ձայնը ծանօթ էր, բայց երևի դժուարանում էր յիշել։

—Գսպէ ամին, հա, հա... ո՞վ ես դու, այս արիւնէ միրկի մէջ... գնահ, որդի... գնահ, հեռացիր... թող ինձ... ով և լինիս...

—Ասօն քեզ թողնի, Գսպէ ամի, էս օրին. Տէր Աստուած, Տէր Աստուած։

—Ասօն... Ասօն... Գսպէն իր բոլոր ուժով ձըգուեց, բարձրացաւ ավ արմունկի վրայ, և ձախ ձեռքը երիտասարդի պարանոցը ձգեց։ Եւ խաւարի մէջ երկար ժամանակ լսում էին նրանց համըրյները, նրանց հեկեկոցը, նրանց կարօտալի հեքը։

—Այժմ ես կը մեռնեմ... հանգիստ, որդի... վիրաւոր, ծեր եղջերուն կը հանգստանայ... էս լեռներում... ճանապարհից հեռու, հեռու... աշխարհից հեռու... դժւ ապրիր...

—Բայց դու այստեղ, Գսպէ ամի, էս սարի վրայ, էս գիշերին, վիրաւոր, մենակ...

—Հէ որդի... ես եկայ փնտրելու այն... ինչ որ գտայ... շատ ապրեցի... ես ոչինչ... ես ոչինչ... ինձանից վերեւ... այ էնտեղ... զուլում էլաւ... արիւնէ միրկի զարկեց... Մըրկի սուրբի վրայ... և... նա չ'եկաւ, չ'եկաւ... Շատ էին անօրէնները, ջարդեցին... ջարդեցին... ո՞վ ազատուեց, ո՞վ փախաւ, մէկ Աստուած գիտէ... վէրան երկիր... սե՛ ժամանակ... ի՞նչ լաւ է մեռնելը... ապրելն էսպէս չէր...

—2է, չէ, Գսպէ ամի, եկ քեզ շալակեմ և գիւղ հասցնեմ. վէրքդ կը կապեմ, ես քեզ չեմ թողնի այստեղ մենակ ու անտէր։

Ծերունին գլուխը թափահարեց։

—Ես գտայ այն... ինչ փնտրում էի, որդի... դժւ

էի՛ր պակաս... դու էլ եկար... էս տառապած գլուխս
դի՛ր ծնկիդ...

Ասօն զգուշութեամբ նրա արեգարդ գլուխը դրեց
իր ծնկին,

— Այսպէս լաւ է... ի՞նչ լաւ է մեռնելը... Թող քեզ
համար... որդիս, ապրելը լաւ լինի... բոլորի համար...
աշխարհի համար... Նաւօի համար էլ... իսկ ես... նա
չը կարողացաւ շարունակել, ծանր հազը ճնշեց նրա կո-
կորդը, և Թանձր, մուգ հեղուկը դուրս ժայթքեց բե-
րանից, ծածկեց արեգարդ միրուքը։ Վերաւորը մի փոքր
լռեց, հանգստացաւ ու շարունակեց։

— Բունս քանդուեց... եղջերուն էլ մեռնում է...
Նաւօն քանդեց, որդի... իրաւունք ունէր... իր բունն էլ
է քանդուած... Ասօ, Ասօ, Շողերի արիւնը... երանի
թէ ես հառուցանեմ... Բայց էլ բայդուշը չը կայ... երբ
միբիկն անցնի, շինիր ջրաղացը, որդի, կը շինես...

— Հա՛, Գսպէ ամի, կը շինեմ, մէջքովս քար կը
կրեմ, կը շինեմ և քեզ պէս դուռը լայն բաց կը Թող-
նեմ անցորդների առաջ։

— Աստուած օրհնէ քեզ, որդի... ինձ պէս հին էր
ջրաղացը... ինձ պէս խարխլած... ալիքներն եկան, տա-
րան երկսիւս էլ... դու նորը շինիր, հաստ պատերով,
նոր սիւներով... մեծ քարերով... և աղան, աղան ցորե-
նը... Թող չախչակն էլի ցատկւրտի... էլի երգի... աշ-
խարհում, որդի, ամեն բան ջրաղացի քարի պէս է...
դառնում է հա՛ դառնում... հալքաթ մի օր էլ չարխի-
ֆալագն էս վէրան երկրի վրայ կը դառնայ... հալքաթ
մի օր էլ մեր սև սարերին արև կը ծագի... հինը խար-
խլած էր... նոր ջրաղաց... նոր ջրաղաց, Թող որոտա-
լով աղայ քարը... Նոր ջրաղաց...

Նրա ձայնը նորից խզուեց, հազը կրկին սեղմեց
կոկորդը, մուգ հեղուկը մէկ էլ ժայթքեց, ծերունին
ամբողջ մարմնով ցնցուեց, բերանը մի քանի անգամ
ուժով բաց-խուփ արեց, ապա հանդարտ ձգուեց ու
լռեց։ Գսպէն մեռաւ... Ասօն հեկեկալով կրկին կռա-

ցաւ նրա վրայ, գլուխը վար դրեց, ծունկ չդրեց ծեր բարեկամի դիակի առաջ և լալիս էր խաւարի մէջ։

Ոտքի կանգնեց, բայց հեռանալ չէր կարողանում, էլի ուշադրութեամբ նայում էր իր ծեր բարեկամի դիակին, որ ձգուած էր խաւարի մէջ այս լեռնալանջին՝ արիւնստ վէրքի վրայ պատան ունենալով միայն մութ գիշերը։

«Էս լեռներում ճանապարհից քիչ հեռու...» Ասօն մտաբերեց Գսպէի սիրելի երգը, և ուրիշ էլի շատ բան յիշեց նա այս խորհրդաւոր ծերունու կեանքից, որ ապրեց ճիշտ այնքան ժամանակ, որքան իր ջրաղացը, որ աշխարհը չր սիրեց՝ բայց սգաց, ցաւեց նրա համար, և որ մեռաւ կարծես այն պատճառով, որ էլ չէր կարող նայել պտտուող քարին և խորհել, էլ չէր կարող իր դռնից անցնող մուրացկաններին, ճանապարհորդներին և մանաւանդ ուխտաւորներին կերակրել։ Ջրաղացը և Գսպէն Ասօի երևակայութեան առաջ ներկայանում էին որպէս երկու եղբայրներ, երկուսն էլ կենդանի, երկուսն էլ խորհրդաւոր, որոնք այնքան տարիներ բուն դրած մեծ ճանապարհի վրայ՝ պայքարում էին չարիքի դէմ, որ սողում, գալարւում էր նրանց չորս կողմում, և ի վերջոյ յոգնած, ուժասպառ երկուսն էլ մի օրում՝ ընկան՝ տեղ տալով ուրիշներին, որ շարունակեն նոյն պայքարը, և այսպէս անվերջ...

«Նոր ջրաղաց, նոր ջրաղաց...» յիշում էր Ասօն ծերունու վերջին խօսքերը։

«Հա, նոր ջրաղաց, մտածում էր նա, թողքո՛ւ կամքը լինի, իմ խեղճ բարեկամ, նոր ջրաղաց կեանքի մեծ ճանապարհի վրայ, և թող քարը դառնայ թափով ու ալիւր շփի շուրջը, և թող անցորդները, և մանաւանդ ուխտաւորներն ապաստան ու հանգիստ գտնեն, մինչև որ չարխիֆալագը մի օր էլ էս մեր վերան վաթանի վրայ դառնայ. չէ՞ դու ասացիր, որ աշխարհում ամեն բան ջրաղացի քարի պէս է, դառնում է հա՛ դառնում...»

Ասօն թողեց իր մեռած բարեկամին լեռնալանջի վր-

րայ և շարունակեց բարձրանալ։ Նա դեռ շատ բան ունէր տեսնելու այս ահաւոր գիշերին, կարծես էլ վերջ տեսնելու չէր։ Լերան կատարին նա կանգ առաւ քրրտնաթոր, բորբոքուած ճակատն ու այտերը հովին տուեց, նայեց... սիրտը ճմլուեց ցաւից։ Խաչքարն էլի այնտեղ էր թեւատարած ու համր՝ ինչպէս միշտ, իսկ նրա շուրջը փռուած էին դիակներ, դիակներ... այստեղ էր ուխտաւորների հոյակապ առաջնորդը, նա փռուած էր իր հասակի բոլոր վեհութեամբ և հովանաւորողի, պաշտպանողի դիրքով աջ ձեռքն իջել էր իր կողքին պառկած պատանու, փոքրիկ Մուշօի կրծքի վրայ, հինաւուրց կաղնի լինէր կարծես այս ծերունին, որ մրրկից խորտակուած ընկել էր և իր տակ ճխլել մատղաշ ոստը, իր եղբոր որդուն։

Այստեղ իրար կողքի անկենդան փռուած էին և ուրիշ շատերու, պայքարի և մահուան մէջ եղբայրացած, և բոլորի վրայ երկնքից աստղերը թարթում էին իրանց աչքերը սառն ու անտարբեր, և խաչքարը տարածում էր իր թեւերը նոյնքան անհոգ, որքան այն ժամանակ, երբ մարդկային բարեպաշտ հօտը փռուում էր նրա ոտների տակ և լիզում նրա պատանդանը աղօթքի մըլմունջներով։

Ապրօն չը կար. Ասօն իզուր իր յուզարկաւորի քայլերով անցաւ զանազան կողմեր, իզուր փնտրեց ժայռերի յետևում, ականջ դրեց վիրաւորի սնքոց լսելու, Ապրօն չը կար ու չկար։ Եւ Ասօն չը գիտէր նոյնիսկ ուրախանալ, թէ ոչ, որ Ապրօի գիակը չը կար, երբ ամենքն ընկան, անգամ Մուշօն, որ իր հօր կտրատուած մատներն էր կրում կրծքին՝ որպէս արդարադատութիւն պահանջող նուիրական նշան, և այդ պատանին իր կեանքի արշալուսին ընկաւ ազնիւ պայքարի մէջ։ Ապրօն ինչո՞ւ ապրի, մտածում էր Ասօն։ «Բոլորը, բոլորը, վիհը սարսափելի լայն է, պէտք է լցուի, բոլորն ընկել են, Ապրօն էլ կարող էր ընկնել, մոմուում էր նա։

Քայլելով-քայլելով առանց նկատելու՝ նա կրկին եկաւ,

Գսպէի դիակի առաջ կանգ առաւ Շատ էր յոգնած, կամացուկ նստեց մի քարի վրայ:

Լուսաբացը մօտ էր. արեւելքում, հօրիզոնի մօտ աստղերը կամաց-կամաց գունատուեցին ու ծածկուեցին. շուտով արեւմուտքումն էլ խաւարի քօղը մաշուեց ու թափանցիկ դարձաւ: Վաղորդեան աղջամուղջի մէջ լինել քնից զարթնող կոյսի պէս սարսուռւմ, թրթռում էր թեթեւ հողմի զով շնչի առաջ, և նրա շուրջը եղբորդ լեռներն իրար ուսերի վրայ ընկած՝ կարծես աշխատում էին դիտել նրա կուսական մերկութիւնը և իրանց առաջին ժպիտը նրան ուղարկել:

Դիւղն էլ զարթնում էր. ցասման ժամի օրն էր. ծխի ամպերը պալան-պալան բարձրացան. եկեղեցու բակում մեծամեծ կաթսաների տակ պատրաստուած օշաղներն էին, որ մէկէն վառուեցին. մի քանի եզներ էին մօրթուած, որ պէտք էր եփել: Ասօն նայում էր այդ ծխի պտոյտներին և ակամայ յիշեց ուխտաւորների առաջին այցելութիւնը Գսպէի ջրաղացին և տեղի ունեցած խօսակցութիւնը: Այնտեղ գիւղը սողում է եկեղեցում, աղօթում է, լալիս, այստեղ լեռան վրայ փռուած են դիակները, մտածում էր նա. ով է կենդանի, ով մեռած, նրանք, թէ սրանք. ում համար արտասուել, սուգ անել, նրանց, թէ սրանց:

«Նոր ջրաղաց, նոր ջրաղաց...» Գսպէի այս խօսքերը կրկին հնչուեցին նրա ականջում:

— Բնեցէք հանգիստ, քնեցէք, հատիկների պէս փշրուեցէք հին ջրաղացի քարի տակ, և թող ուտեն քաղցածները: Նոր ջրաղաց, ում հետ շինել, ինչպէս շինել, երբ հեղեղը քարերն էլ տարաւ, և չէնքի տեղ ահագին փոս է: Ասօն դեռ երբէք իրան այսքան մենակ, այսպէս մերժուած չէր զգացել: Գսպէն փռուած էր նրա առաջ անկենդան, ընկերները ցաքուցրիւ ընկած ժայռերի տակ, Ապրօն կորած, և գիւղը ցասման ժամով էր զբաղուած:

«Նոր ջրաղաց, նոր ջրաղաց...» Ասօն նայում էր

Գսպէի դիակին, և նրան թւում էր, թէ նրա կապտած շրթունքները դեռ մրմնջում են այս խօսքերը: Եւ երիտասարդն իր միայնութեան մէջ զգում էր, թէ ինչպէս մի ահագին բեռ ճնշում է խորտակելու չափ, և իր շուրջը չը կայ մէկը, որ սիրտ տայ, քաջալերի. նա մենակ էր այս բարձրութեան վրայ, իսկ այնտեղ ներքեւում, նրա ոտների տակ բազմութիւնը եռում, շարժւում էր, նրանք շատ էին և ցասման ժամ էին անում:

«Նոր ջրաղաց, նոր ջրաղաց...»

Երիտասարդն էլի նայեց Գսպէին, նրա արիւնոտ կրծքին, սիրտը նորից փղձկաց, նա գլուխը ձեռքերի մէջ առաւ, և յորդ արցունքները թափուեցին աչքերից: Նա լալիս էր ոչ միայն նրանց համար, որոնք փռուած էին իր չորս կողմում անկենդան, այլև նրանց համար, որոնք հեռու հարթավայրերի վրայ, այն կծկուած, դողացող գիւղում աղօթում էին ու սողում, ողորմութիւն էին մոլորում պղնձուած երկնքից:

Եւ լճի վրայ յայտնուեց Նաւօի սպիտակ առաքաւտը, մէկ նա էր անմասն ցասման ժամից, նա ցասումն իր կրծքումն էր կրում: Ծեր ձկնորսն էլի տարւում էր ալիքների վրայ, էլի նրա թին բարձրանում և իջնում էր ձկների մէջքին: Գիշերուայ անցքերը նրան չէին գոհացրել, Ասօն կենդանի էր, վրէժի ծարաւն անյագուրդ Նաւօի սրտում:

«Թե՛ղճ մարդ, խե՛ղճ մարդ...» մրմնջաց Ասօն՝ նայելով լճին:

Եւ ծովը շարունակում էր բարձրանալ գիւղից պալան-պալան. ցասման ժամ էր, և նաւակը տարւում էր լճի վրայ մեն-մենակ, իսկ Ասօն լերան կատարին լալիս էր բոլորի համար, լալիս էր և էլ չը գիտէր՝ ուր գնալ, ուր տանել, ում հետ բաժանել իր ծով դարդը:

XXIII

Այն գիշեր լեռներից հնչուող աղաղակները, մահից, սարսափից ու յուսահատ պայքարից խօսող այն ձայները ոտքի չը հանեցին Ա... գիւղացիներին. խրճիթներում ճրագ չը վառուեց, դռներ չը ճրռուցին, փողոցներում մարդ չը յայտնուեց: Մէկ Գուէի փողբիկ խնցում դեռ ճրագ կար, մէկ նա էր ոտքի վրայ և ականջ էր դնում դրսի ձայներին, հասկանալ էր ուզում խաւարի լեզուն:

Յաջորդ օրը պատարագ ու ցասման ժամ էր, կայսր նշխարներ էր պատրաստում և մերթընդմերթ դադարեցնում էր աշխատանքը, ուշադրութեամբ ականջ դնում՝ գլուխը մի փոքր դէպի լուսամուտը կամ դուռը թեքած: Աշխատանքը վերջացրեց, ուշ գիշեր էր, բայց նա դեռ չէր քնում, այլ կատարում էր մէկն այն հրակումներից, որոնք անակնկալների հեռաւոր սարսափներից անհանգիստ հոգիների համար գերագոյն պահանջ են:

Պատի վրայ փորուած էր փողբիկ խաչքար, և նրա առաջ պլպլալէն վառվում էր կանթեղը. կայսր վերկացաւ, սևազգեստ ու հոյակապ կանգնեց նրա հանդէպ և աղօթում էր: Երկար ժամանակ նա ծունր էր դնում և բարձրանում, և նրա հետ միաժամանակ պատի վրայ խաղում էր իր ստուերը միշտ միևնոյն տեղում, միևնոյն ձևով: «Տէր Աստուած, ասում էր նա, զուլումը մեր չորս կողմը բռնել է, ցաւը խեղդում է մեզ. անճարների և խեղճերի Աստուած, արժանի ենք, մեղաւոր ու յանցագործ ենք, բայց չէ՛ Դու գթած ես ու երկայնամիտ, մեղմիր Քո ցասումը գոնէ անմեղների, արդարների համար, ների՛ր, ների՛ր... աղատի՛ր այս սևաւոր աշխարհն արիւնոտ մրրկից, շատ ենք տեսել, շատ ենք կրել, բաւական համարի՛ր: Սև ամպերը շարան-շարան կախուել են մեր գլխին, ո՛վ Դու փո-

Թորիկների, մրրիկների և հողմերի Տէր, քաղցրացրո՛ւ Քո սուրբ աչքը, մի շող, մի ցոլք կաթեցրու այս սև երկնքից...» Նա աղօթքն ընդհատեց և լսում էր... Բնչ ձայներ էին։ Աղօթքը վերսկսեց աւելի յոյզով, աւելի երկիւղածութեամբ։ Դեռ երբէք նրա հոգին այսպիսի անորոշ սարսափով պաշարուած չէր, ինչպէս այս գիշեր։ Լսունող ձայներից իւրաքանչիւրը խաւարը պատռելով՝ դալիս էր հեռուից, ներս էր թափանցում նրա նեղլիկ լուսամուտից, և կոյսը հասկանում էր բոլորը, դողում էր բոլորից, նրանք բոլորն էլ զուլումից էին խօսում։ Եւ կոյսը մրմնջում էր.

«...Անճարների ու խեղճերի Տէր, ազատիր զու՛լումից...»

Դուռը կամացուկ թրըխկաց, կարծես այն ձայներից մէկն էր, որ եկաւ, դրանք դիպաւ։

«... Քո ողորմութիւնն անհուն է...»

Դուռը թրըխկաց աւելի բարձր։

«... Դու միայն կարող ես, Գեղանից բացի էլ ոչ ոք չ'ունենք...» Նա լռեց։

Մի ձեռք ծեծում էր դուռը։

—Ո՞վ է։

—Հաղորդութիւն ուզող կայ, լսուեց դրսից կամացուկ։

Կոյսը դուռը բացեց. մէկը ներս մտաւ, մնաց դը՛րան առաջ, ստուերում կանգնած լուռ ու անշարժ։

—Ո՞վ ես։

—Դարձեալ ես եմ։

—Ապրօ՛...

—Սուս, սո՛ւս, Գուէ. այդ անունը մի տար, անի՛ծուած է, թէ քարերը լսեն՝ կը ճաքեն, կենդանի մարդիկ լսեն՝ կը մեռնեն, մէկ խաւարը նրանից չի դողում, մէկ էլ մահը, որոնցից մէկն ընկերս է, միւսն էլ հեռու չէ. լսեցի՛ր, հասկացա՛ր ձայները։

—Հն, հն, լսեցի, Ապրօ, լսեցի. Տէր Աստուած, այն

ինչ էր, ինչ պատահեց լեռներում. դու այնտեղ էիր, ինչո՞ւ, որտեղից ես գալիս, ո՞ւր էիր, ո՞ւր գնացիր:

— Պրծա՛ւ, պրծա՛ւ, սուրբ տեղերում, խաչքարի թեւերի տակ արիւնը հեղեղի պէս վազեց, հապա՛, հեղեղի պէս. իւշ-Քիլիսէի վանքում վարդապետն ասաց, թէ կը հոգայ ուխտաւորների մասին, եթէ նրանք շուտ չը հեռանան, և հոգանց.

— Վարդապետը, Ապրօ...

— Հա՛, Գուլէ՛, քո սուրբ հայրը. նա լուր տուեց անօրէն մարդասպաններին. այսքան տարի ես ուխտաւորների վալադ էի, այսպիսի բան չէի տեսել. հովիւն իր հօտը տուեց դայլերին. ամհ, այս ժամանակներն ամեն բան տարօրինակ է, Գուլէ՛, քիչ է մնում՝ մարդիկ թաթերի վրայ քայլեն ու խոտ արածեն: Քանի՞սն ընկան. հազիւ մի երկու հոգի ինձ պէս խաւարի միջից սողացին՝ անէծքի գործը քնածներին պատմելու:

— Տէ՛ր Աստուած, Տէ՛ր Աստուած...

— Օ՛, երանի թէ մենակ այդ լինէր, Գուլէ՛, մեծ մրրիկը յետոյ է գալու. և ես դրա համար եմ գետինը չանգռելով այստեղ հասել:

— Էլ ի՞նչ, Ապրօ, ի՞նչ սե է գալու մեր գլխին:

— Վաղը ցասման ժամ է:

— Հա՛, լուսաբացին վարդապետն այստեղ կը լինի:

— Վարդապետն իրաւունք ունի, լաւ պատարագիչ է. այս գիշեր արիւնի հսկում կատարել տուեց, բայց ցասումը չի անցնի և... ցասման ժամը արիւնի ժամ կը լինի:

— Ապրօ, Ապրօ, այդ ի՞նչ ասացիր, արիւնի ժամ, ես սարսափում եմ քո խօսքերից:

— Սարսափելն անօգուտ է, ճար ու հնար է պէտք, վաղը դիւղի վրայ զարկելու է նոյն մրրիկը, ինչ որ այս սարի գլխին, ես անիծուած եմ ու հալածուած այս գիւղից, ես բէխեր եմ, դու դուրս արի և ճշմ կտուրների վրայ, իսկական ցասումը գալիս է, ճար, հնար:

—Ճա՛ր, հնա՛ր, Տէ՛ր Աստուած, ողորմա՛ծ երկինք, դու...—կոյսը ձեռքերը դէպի երկինք տարածեց:

—Աղօթե՛մ ես... էլի... Նա չի գայ, ճար ու հընար գտիր, նա չի՛ գայ...

—Նա կը գա՛յ, նա կը գա՛յ, այն Մրրկի սուրբը, այս սև օրերին նա մեզ չի թողնի:

—Լսիր, Գուլէ, մի անգամ գոնէ լսիր ինձ... Ապրօի ձայնը դողդողում էր, նա կարծես շտապում էր վերջացնել ասելիքը...—Լսիր ինձ, աղաչում եմ, շարունակեց նա, ինձ ասում են խենթ ու բէխեր, դու գիտես գոնէ, որ ես ոչ մէկն եմ և ոչ միւսը. տես, ես տանջուած, սողալով քո դուռն եմ եկել ասելու այն, ինչ մեռելներն էլ են պոռում: Աղօթի՛ր՝ որքան կ'ուզես, բայց ճար ու հնար մտածիր, գիւղի գլխին փոթորիկ է գալիս և ինչպիսի փոթորիկ: Ես քարերի տակ էի թաղնուած, ես լսեցի անօրէնների խօսակցութիւնը, նրանց կորուստն այս գիշեր սարսափելի մեծ է, և գիւղի վրայ պիտի թափեն իրանց կատաղութիւնը: Գոնէ նրանք կենդանի լինէին, այն լերան վրայ ընկածները: Ասած ժողովրդին, ասած այն սուրբ վարդապետին, որի մասին այժմ՝ դիակները խօսում են աստղերի հետ իրանց չըռած աչքերով, ասած, թող ցասման ժամի ճաշն ուտեն՝ որքան կամենում են, բայց մրրիկը, արիւնոտ մրրիկը չը մոռանան: Դու կարող ես, քեզ կը լսեն, ասած, նա, այն մրրիկը գալիս է արագ-արագ, իսկ այն միւսն, այն մրրկի սուրբը... Էհ, թող այն էլ այս գիշերը վկայի, թող... խաւարը... խօսի... թող...

Ապրօն էլ չը կարողացաւ շարունակել, նա կանգնած տեղում երեւաց և յանկարծ փռուեց յատակի վրայ իր ամբողջ հասակով: Կոյսն այժմ՝ միայն նկատեց, որ նրա ձախ քունքի վրայ ահագին վէրք էր բացուած, որտեղից արիւնը հոսում էր ծորալով և բոսորային գոյնով ներկում ուսը, կուրծքը, շրթերը: Կանթեղի աղօտ, պլպլան լոյսն ընկաւ վիրաւորի գունատ, մաշուած դէմքի վրայ, բիւրբը կորան վերին կողերի տակ, իսկ ըս-

պիտակուցը լայն բացուեց, միայն կապտած շրթունքները հաղիւ շարժուում էին.

— Ձեմ... կարող, էլ չեմ... կարող...

Շփոթուած կոյսը վրայ պրծաւ, գրկեց, բարձրացրեց նրա գլուխը, շփեց աչքերը, կանչում էր ականջին, վերքը մի ձեռքով փակեց, ապա միւս ձեռքով շտապով քանդեց իր գլխակապը, արագ-արագ փաթաթեց վիրաւոր ճակատը, յետոյ ջուր բերեց, ցանեց դէմքին, մօտեցրեց շրթունքներին, շփեց ձեռները, կուրծքը, ցնցեց, նորից կանչեց:

— Ձեմ կարող... էլ չեմ կարող... մեռնում եմ...

— Ապրօ, Ապրօ, կանչում էր Գուլէն:

.

— Ջուր:

Կոյսը նորից ջուր մօտեցրեց նրա շրթունքներին, վիրաւորը խմեց, աչքերն այս ու այն կողմը դարձրեց:

— Բոլորն ընկան, բոլորը, և ես մնացի... կեանք է հաւ... երբ է վերջանալու...

— Սուս, Ապրօ, Աստուած լսում է:

Կոյսը վերկացաւ, շոր բերեց ու դրեց հիւանդի գլխատակը, բայց չը գիտէր ինչպէս բարձրացնել նրան յատակից և տեղաւորել: Նա անհանգիստ էր, Ապրօի կացութիւնը նրան երկիւղ էր ներշնչում: Ի՞նչ անել ուշ գիշերին: Գուլէն յիշեց քահանային: Կամաց-կամաց հիւանդը մի փոքր հանգստացաւ, այն ժամանակ Գուլէն դուրս դնաց մեղմով և դիմեց դէպի քահանայի տունը: Կէս ժամ յետոյ նա շտապ-շտապ գալիս էր գիւղի նեղ, մութ փողոցներով, և նրան հետևում էր մի ուրիշը տընքալով, հազալով և տրտնջալով խաւարից: Քահանան էր: Երբ նրանք հասան և դուռը բացեցին, կանթեղն էլի պլպլում էր իր տեղում, և Ապրօն կիսակենդան՝ լողում էր արեան մէջ: Նա իր ձեռքով քանդել, դէն էր չալըրդել գլխի վիրակապը, բաց էր արել մահացու վերքը, և այնտեղից հոսում էր կեանքի վերջին մնացորդը:

Ապրօն մեռնում էր։ Կոյսն ու քահանան մնացին քարացած իրանց տեղերում։

—Ներիր ինձ, ասաց մեռնողը, այս բէխեր ու աֆիծուած գլուխս՝ ուղեցի որ քո յարկի տակ հանգստանայ... Աղօթիր նրանց համար... որոնք ցասման ժամ ունեն... իսկ ինձ աղօթք պէտք չէ... միայն մի անիծիր... իմ խեղճ, իմ արդար Գուլէ...

Կոյսը մօտեցաւ, ու կռացաւ նրա դէմքը, և բռնեց մեռնողի սառը ձեռքը։

—Շնորհակալ եմ, իմ խեղճ ընկեր... իմ քոյր... չընորհակալ եմ... թափառական քամին հանգստացաւ... հալածական ամպը դադար առաւ... երկինքն անսահման էր... երկիրը լայն... և նրանք տեղ չ'ունէին... այժմ հանգստանում եմ քո յարկի տակ... քո աչքի տակ... քո ոտքերի տակ... սո՛ւրբ կին... մնաս բարի...

Նա փակեց աչքերը և մնաց անշարժ։ Լռութիւն տիրեց...

—Անհանգիստ, թափառական գլուխ, որպիսի վախճան. մարդ չը հասկացաւ, թէ ինչ էիր փնտրում այս աշխարհում, ասաց քահանան ինքն-իրան։

Գուլէն լուռ էր ու կռացած հեկեկում էր։

—Գլխի վէրքը... շարունակեց քահանան, տնաչէնը, էլի ողորմի իր հոգուն, ուրիշների պէս չէր, մարդ վախենում էր հետը խօսել, ուրիշ բաներից էր խօսում, անհասկանալի բաներ, կ'ասես երազի մէջ լինէր...

—Հա, երանգ, երա՞զ է այս բոլորը,—ասաց կոյսն առանց գլուխը բարձրացնելու.—մենք էլ ենք սարսափելի երազի մէջ. նրանը գոնէ սիրուն էր... իսկ մերը... մերը...

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

(Գը շարունակով)